

An Babaye ug Suba: Ang Talinghaga sa Anyo ng “Babae-sa-Tubig” sa Tradisyong Pampanitikan sa Pilipinas¹ (An Babaye ug Suba: The Trope of the “Woman-by-the-Water” in Philippine Literary Tradition)

Jay Jomar F. Quintos

University of the Philippines Mindanao

ABSTRACT

The image of a “woman-by-the-water” has always been a recurring motif in Philippine epics and folk narratives. The folk tales of the different ethnolinguistic groups in the Philippines have always featured a story about a woman who takes a bath in the river and who gets impregnated by some magical elements. However, this discursive image was wrought by the different colors and shapes of colonization. The colonial literary texts like the legends of Mariang Makiling, Maria Cacao, and the *parang sabil* of Putli' Isara have transformed the daring and robust image of the “woman-by-the-water” into an emotionally-laden woman who weeps, is sexually taken advantage of, and seeks revenge. This paper attempts to trace the trajectory of the “woman-by-the-water” from precolonial, colonial, and neocolonial Philippines by analyzing indigenous and modern literary texts. The paper also seeks to analyze the diachronic and synchronic discourses that affect the transformation.

Keywords: Philippine folklore, indigenous studies, gender studies, oral literature, Visayan and Mindanao studies

Isinusulong ng pag-aaral na ito ang pagbuo sa larawan ng “babae-sa-tubig” sa iba’t ibang naratibo mula sa prekolonyal patungong kolonyal at hanggang sa kasalukuyang panitikan. Masasabing tampok na tagpo sa tradisyong pampanitikan sa Pilipinas ang imahen ng babae na nagtatampisaw at naliligo sa iba’t ibang anyo ng tubig sa buong kapuluan. Mula Luzon, Visayas, at Mindanao, kapansin-pansin ang pagkakapareho ng mga naratibong naglalahad ng imahen kung saan magkakabit ang konstelasyon ng babae, tubig, at paliligo.

Mahalagang imahen ang larawan ng mga “babae-sa-tubig” sa panitikan ng Pilipinas. Binhi ng tradisyon na matatawag ang tagpong ito dahil sa makabuluhang talinghaga ng “tubig” na nakapaloob dito. Nagsisilbing pangunahing imahen ang tubig sa buhay at kultura ng bansa bunga na rin ng iba’t ibang magkakakabit na konsepto. Una, mahalagang espasyo ang katubigan sa bansa sapagkat tubig ang lumiligid at nagbubuklod sa bitak-bitak at watak-watak na kapuluan. Pangalawa, bunga ng maraming anyong tubig sa bansa, malaking bahagi ito sa pang-araw-araw na buhay, tradisyon, at paniniwala sa mga Filipino. Pangatlo, may kakabit na kapangyarihan ang tubig na ginagamit na lunsaran at balon para sa mas malalim na pag-unawa sa kahapon, ngayon, at bukas.

Kung pagbabatayan ang katutubong panitikan na nasa tradisyong pabigkas, litaw na litaw ang tila pagkakatulad ng imahen ng mga babae na malayang nagtatampisaw at naliligo sa tubig. Ngunit ang tila magkakaparehong imaheng ito ay mababago bunga na rin ng iba’t ibang karanasan na kakaharapin at dadanasin ng bansa—mula sa panahon ng kolonisasyon hanggang sa kontemporaneong daigdig. Sa pag-aaral na ito, pangunahing layon ang pagbibigay dalumat sa imahen ng “babae-sa-tubig” mula sa nagtatalastasang daigdig ng prekolonyal, kolonyal, at kasalukuyang panahon sa bansa. Tutuntunin ang mga sinasabing salik na humuhubog sa pagbabagong anyo ng “babae-sa-tubig” gamit na saligan ang iba’t ibang etrograpiko, pangkasaysayan, at pangkulturang datos mula sa mga naunang pag-aaral. Kinikilala ng kasalukuyang pag-aaral ang pagbibinhi sa mga talinghaga ng katutubong panitikan bunsod ng masidhing pangangailangan sa pagbibigay kahulugan sa mga naiwang bakas ng tradisyon. Ang pag-aaral ay kumikilala rin sa pagpuno sa puwang sa tradisyon at kasaysayang pampanitikan sa Pilipinas, gamit ang mga kahulugan at pagpapakahulugang nakabatay sa mga katutubong sistema ng paniniwala (indigenous belief systems).

ANG MGA BABAE SA TUBIG SA KATUTUBONG NARATIBO AT EPIKO

Isang palasak na realidad ang pagkakapareho ng ilang naratibo mula sa iba’t ibang etnolingguwistikong grupo sa Pilipinas. Mula sa Hilagang Luzon hanggang sa Timog ng Mindanao, malalantad ang ilang pagkakatulad ng mga kuwentong-bayan ukol sa “babae-sa-tubig.” Pinatotohanan ito ni Hazel Wrigglesworth sa kaniyang tinipong koleksiyon sa *The Maiden of Many Nations* (1991). Nakakalap ng 27 naratibo mula sa 21 etnolingguwistikong grupo mula sa bansa² si Wrigglesworth tungkol sa kuwento ng “babae-sa-tubig” na sumusunod sa klasipikasyong Aarne at Thompson 400 (AT400) na “The Man on a Quest for his Lost Wife” mula sa librong *The Types of the Folktale*:

A Classification and Bibliography (1961) nina Anti Aarne at Stith Thompson. Tampok ng libro ang pag-uuring ginawa ukol sa mga nagkakatulad na naratibo ng mga kuwentong-bayan mula sa iba-ibang bansa sa buong daigdig.

Sa uring AT400, itinatampok ang naratibo tungkol sa isang lalaking nahalina sa “babae-mula-langit” na bumaba sa mundo upang maligo sa ilog. Bunsod ng pagkahalinang ito, ninakaw ng lalaki ang pakpak ng “babae-mula-langit” na siyang dahilan kung bakit hindi na ito muling nakalipad pabalik sa kanilang daigdig. Sa kalaunan, magiging asawa ng lalaki ang “babae-mula-langit” at mamumuhay sila nang payapa. Ngunit darating ang araw na malalaman ng babae na ang kaniyang pakpak ay itinago pala ng lalaking kaniyang naging asawa. Aayusin ng babae ang kaniyang lumang pakpak, isusuot itong muli, at saka lilipad pabalik sa kanilang daigdig. Susundan naman ito roon ng kaniyang asawa at susubukang lagpasan ang maraming pagsubok bago muling makasama ang kaniyang asawa (Wrigglesworth 1991, 1–2).

Mula sa mga nakalap na kuwentong-bayan ni Wrigglesworth sa dalawampu’t isang etnolingguwistikong grupo sa bansa, masasabing hindi nalalayo ang mga naratibo nito sa uring AT400 na binabanggit nina Aarne at Thompson. Sa 27 kuwentong-bayan sa *The Maiden of Many Nations* (1991), nagpapaulit-ulit ang kuwento tungkol sa pitong “babae-mula-langit”—na kung minsa’y nagpapanggap na tala, uwak, bibe, at iba pang uri ng hayop na may pakpak—na nagtatampisaw at naliligo sa ilog. Sa takbo ng naratibo, matapos maligo’y mapapansin ng bunsong babae, na siya ring pinakamaganda sa kanilang lahat, ang pagkawala ng kaniyang mga pakpak. Tutulungan ang babae ng isang lalaki at pagkatapos ay magkakapalagayan sila ng loob na hahantong sa kanilang pagpapakasal. Lilipas ang maraming taon, sa isang pangkaraniwang araw, malalantad sa babae na ang kaniyang pakpak ay itinago pala ng kaniyang naging asawa. Aayusin ng babae ang sira-sira na niyang pakpak at saka isusuot itong muli upang lumipad pabalik sa kaniyang pinanggalingan.

Isang realidad na maituturing na mayroong pagkakatulad ang maraming naratibo mula sa iba’t ibang kuwentong-bayan mula sa bansa at maging sa ibang mga bansa sa daigdig. Patunay ang pagkakaparie ng 27 kuwentong-bayan ng “babae-sa-tubig,” uring AT400, at iba pang kuwento mula sa labas ng bansa, sa realidad ng pagkakaugnay-ugnay at pagkakapares-pares ng mga kuwento sa daigdig.

Sang-ayon sa mga Bukidnon Manobo sa Mindanao, isang kuwentong-bayan ang maaaring pagbatayan kung bakit may magkakatulad na mito at panitikan ang mga pook sa buong mundo. May paniniwala ang mga Bukidnon Manobo na ang lahat ay nagmula kay Baybayan—ang musa ng katutubong panitikan. Si Baybayan ay

pinarusahan ng kaniyang amain dahil mas pinili niya ang pag-awit at pagsayaw ng *saut* sa halip na makidigma. Dahil dito, pinaikot siya ng pitong beses sa buong mundo habang inaawit ang kadakilaan ng mga mito at naratibo ng kanilang komunidad. Sa pangyayaring ito, maaaring ipagpalagay na ang pag-awit ni Baybayan ay umabot sa iba't ibang dako ng mundo. Ito, marahil, ang makapagsasabi kung bakit nagkaroon ng magkakatulad na mito at naratibo ang mga pook sa buong kapuluan at maging sa buong mundo (Lucero 2007).

Mahalaga ang ginagampanang papel ni Baybayan sa panitikan ng Pilipinas. Si Baybayan ang itinuturing na musa ng katutubong panitikan kaya nga't nang matapos niyang ikutin nang pitong beses ang daigdig ay iniakyat siya sa isa sa mga suson sa langit gamit ang *sinalimba*. Sinasabing ang suson na pinamamalagian ngayon ni Baybayan ay ang espasyong pinaghaharian ng sining ng tula, awit, at sayaw (Lucero 2007). Ang kuwentong ito ni Baybayan ay maaaring gamitin sa pagtunton sa sinasabing pagkakatulad ng maraming mito at naratibo sa buong kapuluan, partikular na ang mga "babae-sa-tubig." Sa puntong ito, maaaring umpisahan ang pagsusuri sa mismong naratibo ng pagsilang ni Baybayan.

Sinasabing nagsimula ang kuwento ni Baybayan sa loob ng kuwento ni Agyu sa *ulahingan*. Sa isang kuwentong Binukid na "Sa Kabataen daw Kaligtu ta Langit hi Baybayan" (Ang Pagsilang ni Baybayan at ang Paglalakbay Niya sa Langit), ang magkapatid na Agyu at Banlak at ang ilan nilang kasama ay nagpunta sa Ilog Mulita. Doo'y nangisda at naligo ang grupo nila Agyu. Habang naliligo, isang dayap ang tangay-tangay ng agos ng tubig. Kinuha iyon ni Banlak at saka hiniwa. Ang kalahati ay ikinuskos niya sa kaniyang ulo habang ang kalahati naman ay ipinaagos sa tubig. Sa baba ng ilog, may talon kung saan naliligo ang isang dalaga na pumuslit lamang sa tinutuluyan niyang tore na ipinatayo ng kaniyang amang datu. Habang naliligo, nakakita ang dalaga ng kalahating dayap na lumulutang sa tubig. Kinuha niya ito at saka ikinuskos sa kaniyang buhok. Matapos iyon, umuwi sa kanilang bahay ang dalaga. Hindi niya napansin, lumalaki na pala ang kaniyang tiyan. Lumipas ang tatlong oras, mga bandang alas-tres ng hapon, nagsilang ang dalaga ng isang sanggol na pinangalanang Baybayan (Unabia 1996).

Nararapat na bigyan ng diin sa sanaysay na ito ang dalumat ng espasyo ng ilog at pagbubuntis sa naratibo ni Baybayan. Mahalaga ang tubig sa mga Manobo, bukod sa pagsasaka at pagtatanim, panghuhuli ng mga isda ang isa pa sa kanilang pinagkukunan ng pagkain. Sa paniniwala ng mga Bukidnon Manobo, naiiba rin ang panghuhuli ng isda ng mga babae na tinatawag nilang *penikep*. Ang penikep ay isang paraan na

kamay ang ginagamit ng babaeng Bukidnon Manobo upang humuli ng isda sa pamamagitan ng pagsalat sa bawat butas sa ilog na maaaring pinamamahayan ng maliliit na isda (Polenda 2002, 109). Sa pagkakataong ito, mahalagang sipatin ang anyong-tubig bilang kakambal ng pang-araw-araw na buhay ng mga Bukidnon Manobo. Sa iba-ibang anyong-tubig sila kumukuha ng tubig, naliligo, at kumukuha ng kakainin (tulad ng isda). Sentral na espasyo ang tubig sa katutubong pamumuhay.

May paniniwala rin ang mga Bukidnon Manobo tungkol sa espiritung si *Pontivug*, na siyang gumagabay sa bata sa sinapupunan ng nagbubuntis (Arayam 2005, 3). Kung hindi naman matuloy ang pagbubuntis, may pamamaraang tinatawag na *periser* ang mga Manobo. Ito ay tumutukoy sa paggawa ng mga halamang gamot na maaaring makapagbigay ng supling sa mga babae na hindi mabuntis-buntis. Inilalaga ang ilang halamang-gamot sa kumukulông tubig at pagkatapos ay iniinom ito ng babaeng gustong mabuntis (Polenda 2002, 18). Kung tatahiin ang ganitong paniniwala, bahagi ng kosmolohikong sistema ng mga Bukidnon Manobo ang pagbubuntis, may kaluluwang gumagabay sa babae at sa supling. Sa mga pagkakataon naman na hindi mabuntis ang isang babae, humihingi sila ng tulong sa kalikasang kinapapalooban ng mga Bukidnon Manobo tulad ng mga halaman. Hindi ito nalalayo sa naratibo ni Baybayan na nabuntis ang isang dalaga sa pamamagitan lamang nang pagkuskos ng dayap sa kaniyang buhok.

Kapansin-pansin din sa naratibo ni Baybayan ang espasyong tinitirhan ng dalagang nabuntis. Sinasabing nakatira ito sa tuktok ng isang tore na ipinagawa ng kaniyang amang datu. Ayon sa kuwento, kaugalian na raw noon na patirahin ang dalaga sa tuktok ng tore habang hindi pa ikinakasal sa isang marangal na prinsipe. Mahuhugot mula sa pagpapaksang ito ang paggawad ng mataas na pagpupugay sa kababaihan. Maaari itong ihambing sa tradisyon ng pagpupugay na ibinibigay sa mga *binukot*. Ang binukot ay ang katawagan sa mga babaeng iniingatan ng kani-kanilang pamilya sa pinakasagrado at banal na lugar upang maging tagapag-ingat ng mga kuwento't karanasan na kanilang aawitin pagdating ng takdang panahon (Mojares 2013).

Kung pagbabatayan naman ang iba't ibang katutubong epiko mula Luzon, Visayas, at Mindanao—mula na rin sa naunang proyekto ni Wrigglesworth—maaaring ipagpalagay na posible ang pagbuo sa nagkakatulad na imahen ng “babae-sa-tubig.” Sa epikong *Ullalim Banna* ng Kalinga na inawit ni Gaano Laudi sa Dalupa, Pasil, Kalinga noong Mayo 1965 at isinalin naman sa Ingles ni Ernesto Constantino, maririnig o mababasa (dahil ito’y wala na sa tradisyong pabigkas) sa ika-435 hanggang 436, ang babae sa tubig sa *ullalim*:

- 435 (a) ummoy-i kanû namber-anna sin
dannuma mallinâawa
(b) Ummoy kanu namberna sin danuma
mallin-awa.
- 436 (a) banta dallû mallâanna
(b) Banta dallu mallana.

[435 (a) **Laggunawa** went to take a bath
in the beautiful river.

436 She immediately applied coconut oil in her hair.]³ (78)

Buod ng *ullalim* ang pagkawala ni Banna matapos mapatay ang halimaw sa lawa na si Kumaw. Nanatili sa Magobya si Laggunawa habang si Banna naman ay natagpuan ng mga taga-Kabbasila at ipinakasal sa anak ng datu na si Gassinu. Sa naratibo, mapapansing ilang ulit na binanggit ang lawa bilang lunan ng maraming pangyayari: ang pagpatay sa halimaw, ang paliligo, at ang paggamit dito bilang kasangkapan sa masamang balakin. Halimbawa sa mga ito ay ang pagpapanggap ni Gassinu, ang ikalawang asawa ni Banna, na siya'y maliligo sa lawa ngunit iyon pala ay pupunta siya sa Magobya upang patayin ang isa sa mga apo ni Laggunawa.

Sa pag-aaral sa kasaysayan ng mga Kalinga, mahalagang sipatin ang kabuluhan ng tubig. Bagama't napalilibutan at binubuo ng bundok ang topograpiya ng mga Kalinga, malaking bahagi ng kanilang buhay ang mga anyong-tubig. Ang mga ilog sa kabundukan ang nagsisilbing batis na pinagkukunan ng tubig na ginagamit sa mga itinatanim na palay, kape, mais, at iba pang pananim (Dozier 1966). Isang angkop na halimbawa rito ay ang bahagi ng pamosong Ilog Chico na matatagpuan sa Kalinga. Patunay ang kahalagahan ng ilog bilang lunan ng buhay para sa mga Kalinga nang tutulan nila ang pagpapatayo ng Chico River Basin Development Project na proyekto ng administrasyon ni Ferdinand Marcos. Nilalayan ng proyekto na makapagtayo ng apat na *hydroelectric dam* sa lugar na kung susumahin ay maaaring makasira sa kabuhayan at kabahayan ng mga Kalinga. Sa kasaysayan ng mga etnolingguwistikong grupo sa Cordillera, isa itong pitak na maituturing dahil sa pagkakasundo ng grupo ng mga Bontoc at Kalinga na ipaglaban ang kanilang karapatan na pangalagaan ang kanilang tradisyon at kabuhayan (de los Reyes at de los Reyes 1987). Patunay ang realidad na ito ng kahalagahan ng ilog sa bawat komunidad sa Cordillera, at marahil sa buong kapuluan.

Sa epikong Panayanon naman na *Labaw Donggon* na inirekord at isinalin ni F. Landa Jocano noong 1964 at matatagpuan sa *Antolohiya ng mga Panitikang ASEAN: Mga Epiko ng Pilipinas* (1985), litaw na litaw din ang anyong tubig sa pamamagitan ng balon. Sa naratibo ng kuwento, naglayag si Buyong Labaw Donggon patungo sa bungad ng Handog, sa ilog ng Halawod upang hanapin ang magandang dalaga na kung tawagi'y Abyang Ginbitinan. Sa pagnanais na makaulayaw si Abyang Ginbitinan, pilit man itong itago ng inang si Anggoy Matanayon, hindi matatawaran ang pagpupursigi ng buyong. Tingnan ang pakikipag-usap ni Labaw Donggon kay Anggoy Matanayon:

- 110   Bisan mo ako inoman
             Diayan man abuntug mu
             Diayan man binukut mu.
             Nasapigadan du sa bubun
             Naagyan sa iriman
             Gabungdayan buhuk na
             Gapanami ka kara.
- [110   Ako ma'y iyong linlangin
             Nandirito ang bugtong na dilag
             Naririto ang iniingatang anak.
             Siya'y nakita ko sa may balon
             Siya'y naraanan sa balong inuman
             Lampas-balikat ang buhok niya
             Kung pagmasda'y kaiga-igaya] (131)

Pansinin ang paglalarawan ni Labaw Donggon kay Abyang Ginbitinan ng bungad ng Handog, ito'y nakaposisyon malapit sa balong iniinuman, may mahabang buhok na ang itsura'y kay rikit-rikít. Isa si Abyang Ginbitinan sa mga sinusuyo ni Buyong Labaw Donggon upang maisakatuparan ang ninanais niyang pagkakasundo ng tatlong daigdig sa disenyo ng kosmolohiya: *daigdig sa kalangitan*, *daigdig sa gitna*, at *daigdig sa ilalim*. May dalawang magkaugnay na diskurso ang tubig kay Abyang Ginbitinan. Una, ang pinanggalingan ni Ginbitinan ay ang bungad ng Handog sa Ilog Halawod na matatagpuan sa Panay. Pangalawa, ang imaheng nasumpungan ni Labaw Donggon ay ang tagpo sa balon na kinaroroonan ni Abyang Ginbitinan. Sa magkaparehong realidad ng tubig sa naratibo bilang pinanggalingan at pinaglalagian, maaaring mahugot ang diskurso ng tubig bilang lunan at espasyo na nagbibigay ng kahulugan sa teritoryong ipinaglalaban at iniingatang laban sa iba't ibang hugis at anyo ng pananakop. Sa dalumat ng pagtutol ng mga llonggo sa mga mananakop, lumilitaw ang kontribusyon ng mga

babaylan sa kanilang adhikaing pagpapanatili sa katutubong kultura sa pamamagitan ng pagtangkilik sa mga katutubong paniniwala na kaiba sa idinuduldol na makadayuhang kultura ng mga mananakop (Constantino 1975). Sa bahaging ito, mahuhugot ang bisa ng tubig bilang tanda at palatandaan ng espasyo ng komunidad at bansa.

Kung sasangguni naman sa mga epikong nagtatampok sa “babae-sa-tubig” na matatagpuan sa Mindanao, nariyan ang *guman* (epiko) ng mga Subanon na *Sandayo*. Unang inilathala ang *guman* na ito sa pamagat na *Keg Sumba Neg Sandayo* (Tale of Sandayo) sa *Kinaadman: A Journal of the Southern Philippines*, Tomo IV, noong 1982. Sa papel na ito, gagamitin ang bersiyon na nalathala sa *Antolohiya ng mga Panitikang ASEAN: Mga Epiko ng Pilipinas* (1985). Sa simula ng *guman*, mapapansin ang pahiwatig ni Salaong sa asawang si Salaria tungkol sa init at alinsangan na kaniyang nararamdaman:

“O, Datu Salaria,
Di apa di dama?
Mangay yeta maligo
Diya tubig Liyasan?”

[“O Datu Salaria,
Ano kaya ang dapat ...?
Maligo kaya tayo
Sa tubig ng Liyasan?”] (371)

Ang Liyasan ay salitang Subanon na ang ibig sabihin ay umaapaw. Sinasabi na ang salitang Liyasan ay dating pangalan ng Bundok Malindang sa Misamis Occidental na may dalawang lawa sa tuktok. Sa kasalukuyan, tinatawag na Lawang Duminagat ang lawang ito (Castro 1985, 371). Tulad ng lingguwistikong pagpapakahulugan sa pangalan ng mga Subanon, *suba* na nangangahulugang ilog, mahaba at masalimuot ang kanilang kaligirang kasaysayan sa usapin ng katubigan.

Sa *guman*, si Salaong ay ang ina ni Sandayo na nang makaramdam ng alinsangang init ay nagpasiyang maligo sa ilog ng Liyasan. Matapos maligo, umuwi siya sa kanilang bahay, nagpahid ng langis galing sa bote, at sa ikasiyam na beses na pagsuklay, bumagsak ang isang sanggol mula sa kaniyang mga buhok. Kung papansinin, tila magkapareho ang kinahinatnan ng paliligo ni Salaong at ng nanay ni Baybayan. Matapos nilang maligo sa ilog, at umuwi, kaagad silang nagdalang-tao, at ilang saglit pa’y nanganak na. Ngunit, sa pag-aaral sa pakikibaka ng mga Subanon, malalim ang

kanilang pinaghuhugutang balon tungkol sa katubigan na masasabing malaking bahagi ng kanilang kasaysayan. Para sa mga Subanon, ang pakikipagdigma at pakikipaglaban ay isang walang katapusang pakikihamok para mapangalagaan ang kanilang kailugan at katubigan. Tingnan, halimbawa, ang isang tradisyonal na tula ng mga Subanon, ang “Tetubad Kelaunan Ngalan Tinubigan muka’ Sinepa’an, sampay Binentudan” (A Poem about the Names of All the Rivers, Streams, and Mountains):

Dipelanung, yawanen
Salug, lai kunglatanen

Madanding, kemedanen.
Suminugud, egludenen.

Sibugay, pengnaapnaap.
Danaw, pekegyugegyug. (2)

[As if in flight, with view from sky to sky,
At Salug we stared wide-eyed in wonder.

At the Maranding River, there was whispering.
The Suminugud River became a place to hide.

The Sibuguey River splashed as it rose and fell,
While on the mountaintop, Danaw shook and shook.] (3)

Makikita sa unang anim na linya ng tula ang iba’t ibang pangalan ng mga ilog sa Zamboanga, ang lugar na pinamamalagian ng mga Subanon. Mahuhugot sa mga siniping linya ang tila pagiging saksi ng ilog sa iba’t ibang mukha ng pakikipagsapalaran ng mga Subanon—lunan ang ilog ng pagkamangha, ng pagtatago, pakikibaka, at muling pagbangon. Ayon kay Felicia Brichoux (2002), kung papansinin ang unang dalawang linya ng tula na sinipi, maaaring ipagpalagay na tumutukoy ito sa pagkamangha ng mga Subanon sa nangyayari sa kalangitan mula sa kinatatayuan nilang ilog. Maaari daw sabihin na, marahil, ito ay tumutukoy sa paglipad ng iba’t ibang eroplano at sasakyan sa himpapawid na panggiyera. Sa ganitong pagbasa, maaaring sabihin na tumutukoy ang dalawang naunang linya sa karanasan ng mga Subanon sa Ikalawang Digmaang Pandaigdig. Sa ikaapat na linya naman, maaaring sabihin na ang ilog bilang espasyo ay itinuturing ng mga Subanon bilang banal at sagrado na kakanlong at kakalinga sa kanila sa panahon ng agam-agam.

Kaugnay ng naratibo ng guman ang naratibo sa episodyo ng *ulahingan*, ang *Agyu*, ng mga Livunganen Arumanen Manobo. Mahalagang sipatin ang espasyo ng Ilog Ayuman sa episodyo ni Agyu bilang lunan kung saan itinapon si Mungan at kung saan biniyayaan siya ng immortal na buhay. Matatandaang si Mungan—ang asawa ni Banlak (kapatid ni Agyu) na nagkaroon ng sakit na ketong—ay namalagi sa Ilog Ayuman. Nang balikan na ni Agyu (Matilom o Panganlawon Tayandang) ang Ilog Ayuman upang balikan ang asawa ng kapatid, nagpasya si Mungan na manatili na lamang sa ilog matapos bigyan ni Paniguan ng ginintuang mamaen. Naging dahilan ang ginintuang mamaen upang mapagaling si Mungan at magkaroon ng ginintuang balat na maaari niyang makamtam hanggang sa walang-hanggan. Hindi sumama si Mungan kay Agyu, binigyan na lamang niya ito ng ginintuang mamaen na ginamit ng grupo nito nang lumisan sila mula Nalandangan patungong bundok. Sa bahaging ito ng ulahingan, nangako si Mungan sa sarili na mamumuhay na siya nang mag-isa na hindi na kakailanganin pa ang sinumang lalaki sa kaniyang buhay. Maaaring mahugot dito ang kapangyarihan ng tubig bilang gamot at ang kapangyarihan ng ilog bilang lunan at espasyo kung saan naganap ang pagkakaloob kay Mungan ng buhay na walang hanggan.

Bagama't nagkakaiba-iba ang takbo ng naratibo ng mga epiko, masasabing nagtatagpo naman sa naratibo ng bawat isa ang lumilitaw na pagkakatulad ng imahen ng babae na naliligo sa ilog o batis na kaugnay ng mahahalagang pangyayari sa banghay ng mga kuwento. Sa kuwentong-bayan ni Baybayan, ang kaniyang ina ay naligo sa ibaba ng talon at pagkatapos ay ikinuskos sa kaniyang buhok na nagdulot sa pagsilang ng musa ng panitikan. Sa *Ullalim Banna*, si Laggunawa ay naligo rin sa batis kung saan kinuskos niya ang kaniyang buhok—kasabay ng pangyayaring ito ang pagpatay naman ni Gassinu sa isa sa mga apo nina Laggunawa at Banna. Sa *Labaw Donggon*, sa balon naman parating nakikita ni Labaw Donggon si Abyang Ginbitinan na sa tuwina'y naliligo roon. Sa *Agyu*, ang ilog ang siyang naging espasyo ng nagtatampisaw roon na si Mungan at siya ring lunan kung saan tuluyan siyang gumaling sa sakit na ketong. Sa Sandayo, sentral na lunan din ang ilog kung saan naligo si Salaong at nagsuklay ng buhok, dahilan upang mahulog sa kaniyang ikasiyam na pagsusuklay ang sanggol na si Sandayo.

Mula sa mga inilatag na banghay, masasabing nagkakatulad ang pagpaksa ng mga epiko sa imahen ng babae na malayang naliligo o nagtatampisaw sa tubig. Kung susumahin, tila ilan lamang ang mga katutubong epiko at kuwentong-bayan na nabanggit sa mga nagtataglay ng imaheng “babae-sa-tubig.” Kung sisinupin at muling babalikan ang balon ng panitikang-bayan, tiyak na mas marami ang makukuhang naratibo na maaaring may pagkakatulad sa tagpo ng “babae-sa-tubig.”

Ngunit kung gaano kayaman at kakulay ang prekolonyal na kasaysayan ng bansa, pinalitan naman ito ng kultura ng mga dayuhan sa pagsisimula ng kolonyalismo. Tila parang bula na naglaho ang katutubong kultura sa tradisyon at kasaysayan. Bagama't may mga kuwentong nagtatampok pa rin tungkol sa katutubong karanasan, kinakailangan pa itong muling sulyapan at suriin upang makabuo ng pagpapakahulugang malay sa danas ng bansa.

ANG BABAE-SA-TUBIG SA PANITIKAN SA PANAHON NG KOLONYALISMO

Hindi maikakaila ang malaking pagbabagong ibinunga ng kolonyalismo sa kasaysayan ng buong kapuluan. Hindi maihihiwalay ang pangyayari sa iba't ibang pangkaligirang kasaysayan ng bansa sa pangyayari sa panitikan. Kasabay ng paglaganap ng kolonyalismong Espanyol ang masasabing pagbabago rin sa larawan ng "babae-sa-tubig" sa panitikan. Sa bahaging ito, maaaring tingnan at suriin ang nangyaring pagbabago sa mga alamat at naratibong awit mula sa tatlong malalaking pulo ng bansa: "Ang Alamat ni Mariang Makiling" sa Luzon; "Ang Alamat ni Maria Cacao" sa Visayas; at *Ang Parang Sabil nina Abdulla at Putli' Isara* sa Mindanao. Maaaring ipagpalagay na bagama't hindi tuwirang pumapaksa ang tatlong naratibo sa "babae-sa-tubig," nagtatampok naman ito sa tagpo kung saan litaw na litaw ang tila pagbabagong-anyo ng imahen.

Ang Alamat ni Mariang Makiling

Unang inilathala ang "Alamat ni Mariang Makiling" ni Jose Rizal sa *La Solidaridad* noong ika-31 ng Disyembre 1890. Inilathala ang alamat habang ang katawan at diwa ni Rizal ay nasa Europa. Kalakip ng alamat ang samot-saring kuwento sa Laguna tungkol sa diwang tanod ng Bundok Makiling. Ang mga oral na kuwentong ito ang nagpasalin-salin sa bibig ng iba't ibang tao mula sa iba-ibang henerasyon. Tinipon ni Rizal ang lahat ng kaniyang narinig, nalaman, at naalala upang bumuo ng kuwento at alamat hinggil sa babaeng nananahan sa Bundok Makiling. Malimit, isa raw mapagbigay na babae si Mariang Makiling sa mga mangangaso, kung minsan nama'y mala-halimaw na mapaghiganti, at kadalasan, isang mapagkalinga at mapag-arugang kapitbahay na nagpapahiram ng plato, mangkok, at kubyertos sa mga taga-*bayan* (Rizal 1961). Maaari rin daw sabihing si Mariang Makiling ay isang "tanod" ng bundok. Kung tanod, ito ay nangangahulugang bantay sa ilog, bundok, lawa, gubat, puno, at bukid, na pinalitan ng mga diyos at diyosa ng banyagang relihiyon sa panahon ng kolonyalismong Espanyol (Lucero 2007).

Ngunit kung titingnan naman ang paglalarawan ni Jose Rizal kay Mariang Makiling, mapapansin ang tila pinagsama-samang pagtunguhay at pakiwari ng taong-bayan:

Siya'y isang dalagang matangkad at mainam ang tindig, may mga matang malalaki't maiitim, at may buhok na mahaba't malago. Ang kulay niya'y kayumangging-kaligatan, gaya ng tinatawag ng mga tagalog; ang kanyang mga kamay at paa ay maliliit at makikinis. ... Siya'y isang nilalang na parang likha ng guni-guni, kalahating nimpa at kalahating silpide. (124)

Kung isa-isang susuriin ang mga pisikal na katangian na inihain ni Rizal, makabubuo ng tagpi-tagping piraso ng larawan ni Mariang Makiling. Tila nagsasalubong sa paglalarawan kay Mariang Makiling ang iba-ibang impluwensiya ng mga kulturang pamana mula sa prekolonyal at kolonyal na yugto sa bansa. Kung prekolonyal, ito ay maaaring kumakatawan sa “katutubo” at sa impluwensiya ng mga bansang nakakahalubilo ng bansa sa pamamagitan ng pakikipagkalakalan. Kung kolonyal naman, ito ay tumutukoy sa mga banyagang kultura na dinala ng mga mananakop upang palaganapin sa bansa.

Kung titingnan ang inilalarawang kulay ni Mariang Makiling—ang pagkakaroon ng “kayumangging kaligatan” o iyong kulay na sunog sa araw ang balat—masasabing tipikal na kulay ito ng mga sinaunang tao sa bansa. Ang kulay na ito ay kalimitang nakukuha dahil sa pagbababad malapit sa dagat, ibig sabihin, sa pangingisda, at marahil sa matinding sikat ng araw tuwing magsasaka sa bukid. Ngunit, mahalagang bigyan ng pansin na ang kulay na “kayumangging kaligatan” ay nakikipagtalastasan din sa kulay ng mga *binukot* na itinatago at ibinubukod sa buong komunidad kung kaya't mapuputi ang kanilang kulay. Sa ganang ito, masasabing kakaiba ang lantay na kulay ni Mariang Makiling sa mga binukot. Masasabi rin na ang paglalarawan sa paa ni Mariang Makiling ay may impluwensiya ng mayamang tradisyon mula sa Tsina na ang paa ng mga babae ay pinananatiling maliit bilang batayan ng kagandahan. Mahalaga ring sipatin ang pagwari kay Mariang Makiling bilang “nilalang na parang likha ng guni-guni, kalahating nimpa at kalahating silpide,” na tila nagpapahiwatig sa pagbabagong-anyo nito patungong “engkantada.” Kung “engkantada,” maaaring tumutukoy ito sa “engkanto” na nananahan sa iba'it ibang bahagi ng kalikasan. Mahalagang sipatin ang transpormasyong naganap kay Mariang Makiling, mula sa pagiging tanod na tagapagbantay ng bundok patungo sa pagiging isang “engkantada” na lamang.

Sa isang tagpo sa alamat, tila nagsisilbing tulay si Mariang Makiling sa imahen ng “babae-sa-tubig” mula prekolonyal patungong kolonyal na daigdig sa kasaysayan ng tradisyong pampanitikan sa bansa. Narito ang paglalarawan ni Rizal:

Siya'y namataan ding nakaupo nang mahabang oras sa isang batong-buhay, sa pasigan ng isang tubig na wari'y nanonood sa mabagal na daloy ng tubig. (125)

Sa imahen ni Mariang Makiling sa alamat, mahihiwatigan na unti-unti nang nawawala ang pagiging malaya ng babae na magtampisaw at maligo sa ilog. Mula sa iba-ibang pagpapakahulugan kay Mariang Makiling, malalantad sa isang tagpo ang tila walang buhay na larawan ng dating tanod na naging engkantada: *isang babae na nakaupo sa matandang bato, walang reaksiyon, nagmamasid lamang, namanhid, at tila isa nang estatwa*. Maaaring sabihin na tila nawalan ng identidad at nanonood na lamang sa mabagal na agos ng tubig si Mariang Makiling. Sa puntong ito, mahihiwatigan na tila unti-unti nang nawawala ang likas at natural na relasyon ni Mariang Makiling sa kalikasan.⁴ Nawala ang pagiging aktibong kalahok ng babae sa tubig at napalitan ng pagiging isang tagatunghay lamang na nakaupo sa matandang bato na walang-buhay at hindi kumikilos.

Mula sa kung ano-anong espekulasyon tungkol sa buhay ni Mariang Makiling, masasabing naging ina ito ng maraming naratibo sa tradisyong pampanitikan sa Pilipinas (Lucero 2007). Maaaring tingnan ang pagkakatulad nito sa "Alamat ng Hinulugang Taktak" na ang babae, kung dati-rati'y tanod at bantay sa bundok at gubat, ay naging babaeng gumagawa na lamang ng domestikong gawain ng paglalaba. Ayon sa alamat, may isang labandera ang naglalaba sa batis na dumadaloy papuntang talon, nakita ito ng isang batang sundalong Espanyol na namangha sa angkin nitong ganda. Nang akmang lalapitan ng sundalo ang dalaga, natakot ang dalaga at saka nagpatiwagal sa pamamagitan ng pagtalon sa bangin (Cruz at Reyes 1984).

Ang babae sa tubig sa dalawang alamat ay may magkatulad na landasin sa trahedyang dulot ng kolonyalismong Espanyol. Bagama't naroon pa rin ang mga babae at ang espasyo ng tubig, kapansin-pansin sa dalawang alamat ang pagbabago ng babae bilang nanonood na lamang sa tubig at bilang labandera. Kapansin-pansin din ang pangyayari sa lunan ng tubigan bilang espasyo nang panggagahasa at paniniil.

Ang Alamat ni Maria Cacao

Sa kapuluan ng Visayas, kapansin-pansin naman ang pagtatampok ng alamat ni Maria Cacao ukol sa imahen ng "babae-sa-tubig." Nag-iiba-iba ang bersiyon ukol sa alamat ni Maria Cacao. Sinasabing isa itong magandang diwata o engkantada na naninirahan sa matandang kuweba ng Lantoy sa Argao. Tinawag siyang Maria Cacao dahil sa

kaniyang pag-aaring malaking plantasyon ng “cacao” (Ministry of Education, Culture and Sports 138). Sa hinuha naman ni Erlinda Kintanar Alburo (1980), tinatayang may 21 bersiyon ng alamat na maiuugnay kay Maria Cacao. Ngunit ang iba’t ibang bersiyon na ito ay tila mauugat sa dalawang magkaugnay at nagtatalastasang naratibo.

Una’y ang kuwento tungkol sa “The Lost Lender,” pumapaksa ito sa isang diwatang mapagbigay at mapagkalinga sa kaniyang mga kapitbahay. Lagi’t lagi, tinatakbuhan ng taumbayan ang diwata sa kuweba upang humiram ng iba’t ibang gamit na kinakailangan sa mga pagdiriwang tulad ng pista, kaarawan, kasal, binyag, atbp. Kalimitang hinihiram ang mga gamit tulad ng damit, plato, kubyertos, at kung ano-ano pa. Ngunit dumating ang panahon kung kailan ang mga hinihiram na gamit sa diwata ay ibinabalik nang sira-sira na, kung minsa’y pingás ang bibig, at kadalasa’y baság-baság na, o kung malasin, hindi na ito naibabalik. Dahil dito, nagdamdam ang diwata at hindi na muling nagpakita sa taumbayan. Sinasabing umalis na rin ito sa tinutuluyan niyang matandang kuweba sa bundok. Kung susuriin, may pagkakapareho ang kuwentong ito sa isang perspektiba ukol sa sinapit ni Mariang Makiling sa alamat ni Rizal na bigla na lamang naglaho matapos abusuhin ng taumbayan ang pagiging mapagbigay nito. Patunay ito, kung gayon, sa pagiging magkaugnay ng naratibo nina Mariang Makiling at Maria Cacao.

Ang pangalawang kuwento naman ay tungkol sa “The Legend of Maria Cacao” na nagtatampok sa isang “engkantada” na naninirahan sa bundok. Nagmamay-ari ito ng gintong barko na kalimitang dumaraong sa ilog sakay-sakay ang ilang kaban ng cacao na kaniyang ikinakalakal. Ayon sa sabi-sabi, mayroong nakatayong tulay sa itaas ng ilog, ngunit kadalasan, sa tuwing dadaong ang gintong barko ni Maria Cacao, sinasabing natatamaan nito ang tulay na nagiging dahilan upang mawasak at masira ito. Hanggang sa dumating ang panahon ng kolonyalismong Amerikano kung kailan itinayo ang mas matibay at kongkretong tulay na hindi na mawawasak ng kahit ano pa mang barko. Sang-ayon pa sa matatanda, simula nang itayo ng mga Amerikano ang tulay, hindi na muling dumaong ang gintong barko sa ilog at tuluyan na ring naglahong parang bula si Maria Cacao.

Masasabing may mahalagang papel ang “cacao” sa ekonomiya, paniniwala, at buhay ng mga tao sa Cebu at karatig nitong pook. Una, isa sa mga pangunahing agrikultural na produkto sa Cebu ang cacao, ibig sabihin, isa ito sa pinagkukunan ng hanapbuhay ng mga tao sa Cebu. Mahalaga ang espasyo ng Cebu sa pang-ekonomiyang antas sa Gitnang Visayas dahil ito ang siyang sentro ng kalakalan doon. Pangalawa, ginagamit din ang cacao bilang bahagi ng tradisyonal na pangagamot sa mga babaeng nanganganak. Ipinapakain sa bagong panganak ang pinaghalong dinurog na cacao at

dinurog na balat ng itlog ng manok at saka babasahan ito ng katutubong dasal. Sa ganang ito, mas madaling lalakas ang resistensiya at katawan ng bagong panganak (Mojares 1992). Kung gayon, ang imahen ni Maria Cacao bilang nangangalakal ng cacao sa ilog ay maaaring tingnan sa perspektiba ng kahalagahan ng engkatanda sa pang-ekonomiya, panlipunan, at pangkulturang mga salik sa buhay ng mga tao sa Cebu at karatig na pook.

Kung sisipatin naman, simbolikal ang kinasapitan ni Maria Cacao bilang mangangalakal ng cacao na ang gintong barko'y dumaraong sa ilog. Maaaring sabihin na ang dating "babae-sa-tubig" na naliligo ay tuluyan nang nabago, ang tubig ay hindi na lamang lunan nang paliligo kundi naging lunan na rin ng negosyo. Mapapansin sa kuwento na hindi na lamang ito sa panahon ng mga Espanyol dahil binabanggit na rin ang panahon ng mga Amerikano na siyang nagpatayo ng matibay at kongkretong tulay sa Cebu. Sa puntong ito, litaw na litaw pa rin ang espasyo ng tubig bilang tulay at ilog. Ngunit, kapansin-pansin na kakaibang anyo ng trahedyang sinapit ni Maria Cacao sa alamat na ito. Kung ang dalaga sa "Alamat ng Himulugang Taktak" ay muntik nang gahasain kaya't nagpawakal, dito'y ang nakamamanhid na kapitalismo ang siyang naging kalaban ni Maria Cacao. Kung noo'y malayang dumaraong ang gintong barko ni Maria Cacao upang mangalakal ng cacao, kahit na masira pa ang tulay sa itaas ng ilog sa tuwing tatamaan ito ng barko, mapapalitan ang tulay ng matibay na tulay na itatayo ng mga Amerikano. Sa ganang ito, hindi na makapagpapatuloy sa pagdaong ang gintong barko ni Maria Cacao dahil hindi na nito makakayang lumusot, o kaya'y wasakin ang bagong tayong tulay. Maaaring hugutin sa pangyayaring ito ang mas matibay na pundasyon ng tulay sa panahon ng mga Amerikano bilang talinghaga ng pag-abante mula sa bukid at dagat patungong bayan, mula agrikultural patungong kapitalismo. Ang "babae-sa-tubig," sa puntong ito, mula sa pagiging malaya sa pagtatampisaw at paliligo sa tubig ay tuluyan nang nakulong sa bitag ng kapitalismo. Kung ang tubig noon ay hinaharaya bilang lunan ng paliligo, ang tubig sa binabanggit na alamat ay itinuturing na rin bilang espasyo ng kolonyalismo at konsumerismo.

Nagpapatuloy ang iba-ibang bersiyon ng kuwento ukol kay Maria Cacao. Mula sa paglaho nitong parang bula simula nang makaligtaan ng mga taumbayan na magsauli ng mga gamit o kaya'y simula nang ipatayo ng mga Amerikano ang matibay na tulay sa ilog, hindi na raw muling nagpakita ang engkatanda. Ngunit kung tutuntunin ang iba-iba pang bersiyon ng kuwento, may mga nagsasabing si Maria Cacao ay lumipat mula Visayas patungong Mindanao.

Sa Mindanao, mahalagang sipatin ang tila prominenteng imahen ni Maria Cacao sa panahon ng kalamidad tulad ng bagyo. Sa isang pag-aaral ng mga estudyante ng

MSU Iligan na may pamagat na *Kwentong Baha, Maria Cacao at Tambyong: Etikal at Mistikal na Pag-aaral* (Ponce 2014), tinipon ang iba-ibang bersiyon ng kuwento tungkol kay Maria Cacao sa panahon ng Bagyong Sendong noong 2011. Ayon sa mga kuwento, tila naghiganti si Maria Cacao matapos malugi ang kaniyang negosyo ng cacao. Bumaba ito mula sa bundok at saka dumaong ang itim niyang barko sa ilog na sinasabing sumira sa maraming tulay tulad sa Hinaplanon (Mandulog) at Tambyong at nagbunga ng pag-apaw ng tubig at pagkakaroon ng malaking baha. Ayon sa sabi-sabi, itim ang kulay ng barko ni Maria Cacao ngunit sa loob nito'y kay liwa-liwanag at ingay-ingay kung saan naroon ang mga nilalang na kawangis ng tao ngunit ang ulo ay hugis kalabasa.⁵

Kung susuriin, taglay pa rin ng mga kuwento sa Mindanao tungkol kay Maria Cacao ang imahen ng “babae-sa-tubig.” Si Maria Cacao bilang engkatandang sakay ng dumaraong niyang barko sa mga ilog ng Iligan. Ngunit mahalagang sipatin ang tila paglalarawan sa engkantada hindi na lamang bilang mangangalakal kundi bilang mapaghiganti at tagapagdulot ng kalamidad. Ang pagdaong ng barko ni Maria Cacao ang siyang itinuturong pangunahing sanhi ng pagbaha, pagkasira ng maraming establisimiyento, at pagkamatay ng mga tao't hayop. Sa imahinasyong pampanitikan sa kasalukuyan na nauukol kay Maria Cacao, tila naging kakabit nito ang paghihiganti at imahen ng sakuna.

Ang Parang Sabil nina Abdulla at Putli' Isara

Isa sa mga kontrobersiyal na naratibong awit ng mga Tausug ang *Ang Parang Sabil nina Abdulla at Putli' Isara* na nagtatampok sa pagtutol ng grupong Tausug sa iba-ibang mukha ng mga mananakop na nagnanais sakupin ang kanilang paniniwala at kultura. Ang dalumat ng *parang sabil* ay tumutukoy sa paraan ng paglaban ng mga Tausug sa pamamaraang ginusto ni Allah (Abubakar 1990; Tuban 1992; Rixhon 2010). *Ang Parang Sabil nina Abdulla at Putli' Isara* ay inawit ni Indah Annura at inirekord ni Gerard Rixhon. May 184 na saknong ang awit na nagtataglay ng apat hanggang anim na linya. Sa bersiyon ni Indah Annura, pangunahing agam-agam ng mga Tausug ang itinatayong hukbong sandatahan ng mga Espanyol sa Sulu. Sa saray ng pananagisag, malinaw na pahiwatig ito ng mithiin ng hukbong Espanyol sa paglukob sa kabuuan ng Sulu.

Kung babalikan ang naratibo ng awiting Tausug, itinatampok nito ang magkasintahang bidang tauhan, sina Putli' Isara, anak na dalaga ng panglima, at Abdulla, ang binatang

kasintahan. Bunga ng nalalapit na pag-iisang dibdib ng magkasintahan, nagtungo ang magiting na si Abdulla patungong Sandakan kung saan maaari siyang bumili ng isang mahalagang hiyas na kakailanganin sa kanilang kasal. Isang araw ng pagkabagot at alinsangan, kahit na labag sa kautusan ng amang panglima, nagtungo ang dalagang si Putli' Isara at nakababata nitong kapatid sa pinakamalapit na ilog upang maligo. Sa takbo ng naratibo, habang abala sa paliligo si Putli' Isara, sila'y nadatnan sa ilog ng pangkat ng mga dayuhang Espanyol. Dahil sa angking ganda ni Putli Isara, ito'y pagsasamantalahan ng heneral ng hukbong Espanyol (Rixhon 2010). Bunga ng pangyayaring ito, iluluwal ang tatlong parang sabil sa awiting Tausug: una, ang kina Abdulla at Putli' Isara; pangalawa, ang kay Matagpis, ang ina ni Putli' Isara; at pangatlo, ang sa nakababatang kapatid na lalaki ni Putli' Isara.

Kung mapapansin, hindi maitatangi na taglay ng awiting Tausug ang imahen ng "babae-sa-tubig" na taglay din ng mga naunang epiko, kuwentong-bayan, alamat, at naratibo. Ngunit, kapansin-pansin ang paglihis ng awitin sa sinapit ng babaeng si Putli' Isara nang magpasiya itong maligo sa ilog. Sa awiting ito, ang "babae-sa-tubig" ay hindi na lamang naligo, nagtampisaw, o kaya'y naglakad sa pampang, sapagkat ito'y ginahasa at pinagsamantalahan sa lunan ng tubig. Isang mahalagang pangyayari ang tagpong ito hindi lamang sa kasaysayang pampanitikan sa Pilipinas kundi maging sa kasaysayan ng bansa. Maaaring hudyat ang tagpo nang panggagahasa sa ilog sa simbolikal na sinapit ng bansa sa kamay ng mga mananakop—ang unti-unting paglukob sa dating malayang pagharaya sa lunan at espasyo. Kung sisipatin naman, labas sa tagpo ng "babae-sa-tubig" sa naratibo ng awiting Tausug, masasabing umaalingawngaw dito ang dalumat ng pagtutol at paglaban. Kung ang panggagahasa kay Putli' Isara ay nagluwal sa tatlong parang sabil, maaaring ipagpalagay na ito ang siyang naging ambag ng liping Tausug sa hinaharayang naratolohiya at kasaysayan ng rebolusyon laban sa mga Espanyol noong 1896.

Sa imahen ng "babae-sa-tubig" sa awiting Tausug, maipapalagay na hindi ito hiwalay sa sinapit nina Mariang Makiling at Maria Cacao sa mga sinuring alamat. Ang "babae-sa-tubig" ay naging tagamasid na lamang sa agos ng tubig mula sa kinauupuang bato o kaya'y tuluyan nang natigil ang proseso nang pangangalakal dahil sa itinayong matibay na tulay na hindi na kayang labanan ng "katutubong gintong barko." Masalimuot ang sinapit ng "babae-sa-tubig" sa iba't ibang anyong pampanitikan sa panahon ng kolonyalismo, tila hindi ito naiiba sa tunay na danas ng bansa sa panahon ng paglukob at pagsakop.

ANG BABAE-SA-TUBIG SA KONTEMPORANEONG PANITIKAN

Kung unti-unti nang nabago ang imahen ng “babae-sa-tubig” mula prekolonyal patungong kolonyal na panitikan, paano naman inilalarawan ang “babae-sa-tubig” sa kontemporaneong panitikan? Kung tutuntunin ang imaheng ito, maaaring makabuo ng isang tradisyon na hindi lamang kakatawan sa larawan ng “babae-sa-tubig” sa panitikan kundi maging sa pangkabuuang karanasang pangkasaysayan, pangkultura, pampolitika, at pang-ekonomiya ng bansa.

Mula sa pagiging malaya at maaliwalas na pakiramdam hanggang sa pagkawala ng identidad, pagtunghay lamang sa mga pangyayari, at pagiging biktima ng panggagahasa, paano naman nabago ang imahen ng “babae-sa-tubig” sa kasalukuyang panahon na nagdidigmaan ang iba-ibang mukha at hugis ng kontradiksyon sa daigdig? Mula sa mga sinuring epiko, alamat, awitin, at kuwentong-bayan mula sa prekolonyal at kolonyal na estado ng bansa, maaaring suriin ang iba’t iba namang kontemporaneong anyong pampanitikan na humihiram sa dalumat ng pagkanilalang at kayarian ng “babae-sa-tubig.”

Kung titingnan ang isang Sugbuanong Binisayang tula na isinulat ni Michael Obenieta, ang “Nganong Nahanaw si Maria Cacao?” (Why Did Maria Cacao Disappear?), mapapansin ang paggamit ng may-akda sa dalumat ni Maria Cacao. Nagwagi ng Unang Gantimpala sa “Indigay sa Pagsulat sa Bathalad” ang tula noong 2000. Sa unang pagtanaw sa pamagat, mahihiwatigan na kung sino ang sentral na karakter dito, walang iba kundi ang diwang naglalayag sa ilog sa Cebu na kung minsa’y nagbebenta ng cacao at iba pang produkto, at kadalasan nama’y butihing nagpapahiram ng gamit sa mga tao sa komunidad tulad ng pinggan, baso, kutsara, at tenedor na ginagamit sa mga kasiyahan at pagtitipon tulad ng pista, kasal, binyag, at iba pa. Siya si Maria Cacao.

Kung sisipatin ang unang saknong sa tula, mapapansin na tila malungkot at punong-puno ng pangamba ang emosyon at tono ng mismong persona na nagsasalita:

Sa kiliran sa kanhi niyang langob, sa kinapusoran
sa kabukiran sa Argao, midagayday gihapon
sa dunggan sa kilumkilom ang itom nga laylay
sa busay ug suba, mianod sa mga dahong
nangatagak—mga laya nga dila sa kahilom
ug kahibulong: Asa naman kaha karon
si Maria Cacao? Unsay nahitabo
sa ulahi niyang panaw?

[On the edge of her former cave, in the heart
of the countryside of Argao, still flows
in the sound of twilight the black fringes
of waterfall and river, the fallen leaves
washed away—shriveled tongues of silence
and wonder: Where now perhaps
is Maria Cacao? What happened
on her last voyage?]⁶

Hindi malinaw kung sino ang persona sa tula, ngun't litaw na litaw sa unang saknong ang pag-aalala niya dahil sa pagkawala ni Maria Cacao. Sa kuwebang tirahan ng diwata, naroon ang tunog ng ragasa ng tubig sa talon at ilog, maging ang ingay ng mga nagtatampisaw na dahon, ngunit nawawala ang presensiya ni Maria Cacao sa lahat ng nangyayaring ito.

Isang palasak na impormasyon sa mga taga-Cebu ang samot-saring kuwento at pagpapakahulugan na ukol at nauukol kay Maria Cacao. Halimbawa, ang dalaga raw ay nagmula sa Bundok Lantoy sa Argao kung saan binabantayan niya ang maraming tanim ng halamang cacao. Nagmula ang pangalang "Argao" sa pangalan ng punong "Sali-argaw" (premna odorota), na karaniwang tumutubo sa gilid ng mga baybaying-dagat ng lugar sa prekolonyal na yugto sa bansa.

Samantala, ang pagkawala ni Maria Cacao ay hindi nalalayo sa alamat ni Mariang Makiling na nawala rin nang parang bula nang piliin ng kaniyang mortal na kasintahan na magpakasal sa isa ring mortal na babae. Ngunit mapapansin na ang pagkawala ni Maria Cacao sa tulang binabanggit ay nasundan nang mas marami at sunod-sunod na pagkawala ng mga nanay, kapatid na babae, at mga nagdadalaga pa lamang na babae: "Ug samtang ang mga mag-uuma naglimbag-limbag, sulod sa ilang payag, naghunahuna sa ilang mga anak ug igsoong dalagita nga miuban kang Maria Cacao" (And while the farmers tossed and turned inside their huts, thinking of their children and young maiden sisters who followed Maria Cacao).

Sa puntong ito, may paglisan at pagsunod sa yapak ni Maria Cacao na nagaganap sa kababaihan. Mahalagang bigyan ng diin ang mga salitang "mag-uuma" o "magsasaka" at "payag" o "kubo" bilang mga susing-kawing na salita na maaaring mga pahiwatig sa anyo ng trabaho at pamumuhay ng mga tao sa komunidad nila Maria Cacao. Maaaring ipagpalagay na ang lugar na binabanggit sa tula ay salat at kapos sa iba-ibang materyal na pangangailangan ng tao upang mabuhay. Marahil, ang realidad na ito ng kahirapan ang siyang nagtulak sa mga babae sa baryo na sumunod sa pagkawala ni Maria Cacao.

Sa huling saknong ng tula, mapapansin ang tila pagsagot sa bugtong kung ano nga ba ang dahilan nang pagkawala ni Maria Cacao at ng iba pang mga babae sa lugar:

Ug ang mga mag-uuma igo na lang nanagpi
sa mga lamok, nanguros samtang ang bag-ong
mga langob sa suok-suok sa Sanciangco,
sa Japan ug Amsterdam gisanapan
sa bul-og sa makabungog nga huni, hagawhaw
sa gipiskat nga mga suga, hubog nga mga tingog,
samtang mityabaw sa pag-awit ni Maria Cacao:
Ayayayay, ayayayay ang mga pakiaykiay
ang mga dalaga sa bukid putli ug ulay...

[And the farmers merely smack
the mosquitoes, perform the sign of the cross
while new caves in the corners of Sanciangco,
in Japan and Amsterdam are swamped
with the rush of deafening trill, the hum
of blighted light beams, drunk voices,
while Maria Cacao wails in singing:
Ayayayay, ayayayay the hip swaying
of maidens in the field pure and chaste.]

Sumisilip sa huling saknong ang kasagutan kung saan nga ba nagtungo ang lumisang si Maria Cacao at ang nagsunuran sa kaniyang lupon ng mga babae. Binabanggit ang mumunting kuweba sa "Sanciangco," isang lugar sa Cebu kung saan maraming tagpuan ng inuman na sinasabi ring pugad ng prostitusyon. Idagdag pa rito ang pagpunta ng grupo nila Maria Cacao sa "Japan" at "Amsterdam." Sa saray ng pananagisag tungkol sa paglalayag ng mga babae sa Japan at Amsterdam, hindi maiiwasan ang kalakip nitong pag-uugnay sa prostitusyon. Hindi nalalayo ang realidad ng pagpunta ng mga babae sa ibang bansa upang maging "entertainers" sa realidad na tinatawag na "warm body export" at "vaginal economy." Sa huling bahagi ng dekada ng ika-20 dantaon, hindi na lamang likas-yaman tulad ng abaka, saging, at goma ang ineeksport ng Pilipinas, kundi maging ang lakas-paggawa at ang mismong katawan ng mga tao o industriya ng "warm body export," partikular na ang napakalaking bilang ng mga babaeng pinipiling maging OFW (Tadiar 2008).

Ang pangingibang-bayan at pagpunta sa kabilang ibayo, sa ganang ito, pagtawid sa tubig, ay nagbunga para sa kababaihan ng lugar na masadlak sa dusa at karahasang panlipunan. Ang “babae-sa-tubig” sa yugtong ito ay naging biktima, hindi na lamang sa kamay ng mga mananakop, kundi maging ng sistema at lipunan. Kapuwa nawawalan ng lunas at lakas ang kalalakihan at kababaihan sa lugar bunsod ng pamamayani ng kahirapan. “Ug ang mga mag-umma igo na lang managpi sa mga lamok,” tanging pagpatay na lamang sa lumilipad na lamok ang kayang gawin ng kalalakihan habang ang mga babae’y napapadpad sa kabilang ibayo upang sumayaw sa galaw at ritmo ng nagbabago-bagong daigdig.

Isa pang kontemporaneong *sugilanon* (maikling kuwento) na humihiram sa iniwang bakas ng “babae-sa-tubig” ay ang “Ang Babaye sa Suba” (Ang Babae sa Ilog). Isinulat ng tubong-Bukidnon na si Emeterio S. Sumagang ang sugilanon, nasa Sugbuanong Binisaya ito at nalathala sa *Bisaya magazine* noong ika-23 ng Marso 2016.⁷

Simple ang banghay ng kuwento: itinatampok nito ang isang binata na walang pangalan, may hilig sa pagsusulat ng tula at kuwento, at kasalukuyang tinatapos ang kaniyang kursong Literature. Minsan, sa pagdalaw at pagbisita ng binata sa isang ilog sa Maigo sa Lanao del Sur, kung saan maaaring manghuli ng *uwang*,⁸ ay pinagpakitahan siya ng isang magandang babae na nakasuot ng kulay puting bestida na may mahabang buhok na lampas hanggang batok. At simula nang araw na iyon, nang pagpakitahan siya ng magandang babae, hindi na naalis sa isip ng binata ang imahen ng babae sa ilog. Ilang taon ang lilipas, sa pag-uusap ng binatang nagkukuwento at isang hinahangaan niyang manunulat na tubong-Maigo rin, mapupunta ang pag-uusap sa rikit ng isang lunan sa kanilang pinagmulang bayan kung saan may lugar na kaaakit-akit ang imahen dahil sa pagtatagpo ng ilog at sapa. Dadako ang pag-uusap na iyon sa matandang mag-asawa na patagong naninirahan sa masukal na kagubatan doon. Sinasabing patago dahil sa sakit na ketong ng matandang mag-asawa, na tila pinandirihan ng ibang tao, maliban sa kanilang dalagang anak. Ngunit sa kasamaang-palad, ang katangi-tanging dalagang anak na nag-aalaga sa mag-asawang may ketong ay mamamatay sa ilog. Sa ganitong banghay umiikot ang naratibo ng sugilanon, kung papaanong hinaharaya at binibigyan ng kahulugan ng binatang manunulat ang nagpakita sa kaniyang babae sa ilog.

Sa huling bahagi ng sugilanon, tila sinasagot ng manunulat ng sugilanon na si Sumagang ang bugtong kung sino ang babaeng nakaputi na nakita ng binatang nagkukuwento:

“May anak silang babaye nga maoy nag-amuma kanila. Ang nag-atiman sa utanon ug lagutmon sa gamay nilang baol. Ug tigtugbong sa lungsod pagbaligyag utanon nga ipalit og asin ug sabon. Alang sa panud-an, mamingwit ang ilang anak og paitpait ug anga, manguhag suso ug manikop og uwang ug kasag. Apan walay suwerte kay nalumos ug naanod sa baha samtang nagpahiluna sa bantak didto sa suba. Napalgan siya sa magtiayon nga nasangit sa dalid sa balete. Sekreto nilang gilubong ang dalaga duol sa payag.”

“Balete?”

“Ang balete sa linaw ibabaw sa tabokanan sa suba.”

Nakapamalandong kos wala damhang kasayoran. Ang trahedyang sa dalagang nag-atiman sa iyang masakitong ginikanan dugay nang nahitabo. Upat ka dekada na ang minglabay. Nganong nagpakita ang babaye kanako?

[“Mayroong anak na babae ang dalawang matanda at iyon ang nag-aalaga sa kanila. Iyon rin ang namamahala sa kanilang mga tanim na gulay at halaman sa maliit nilang bakuran. Iyon rin ang siyang bumababa sa bayan upang ilako ang mga gulay na maaari nilang ipambili ng asin at sabon. Para naman sa uulamin ng pamilya, ang anak na babae ang siyang namimingwit ng isdang pait-pait at bakuli, o minsan nama’y nanghuhuli ng suso, uwang, at alimasag. Ngunit isang araw, naging masaklap ang kapalaran ng anak na babae, nalunod ito at inanod ng baha habang inaayos ang maliit na lambat sa may sapa. Natagpuan na lamang ito ng kaniyang mga magulang na nakasabit sa ugat ng Balete. Lihim at taimtim na nagdalamhati ang mag-asawa, inilibing nila ang anak malapit sa kanilang kubo.”

“Balete”

“Ang Balete na nakatayo sa lugar kung saan nagtatagpo ang ilog at sapa.”

Napaisip ako sa hindi ko inaasahang impormasyon na iyon. Ang trahedyang ng babaeng anak na nag-aalaga sa kaniyang mga magulang ay matagal nang nangyari. Kung gayon, bakit pa nagpakita ang babaeng iyon sa akin?]

Matagal na palang patay ang babaeng anak ng mag-asawang may ketong. Ngunit, mapapansin na patuloy itong dumadalaw sa sapa at ilog, ayon na rin sa nakakita ritong binata. Tila malupit ang kinahinatnan ng babaeng anak, bunga nang pagnanais niyang tulungan at pagsilbihan ang kaniyang mga magulang, ang espasyo ng ilog at sapa mismo ang kumitil sa kaniyang buhay. Maaaring ipagpalagay, sa puntong ito, na hindi na lamang ang mga dayuhang mananakop at ang sistema ng malupit na lipunan ang pumupuksa sa pagbabagong anyo ng “babae-sa-tubig,” maging ang kalikasan mismo ay nagiging mapamuksa na rin. Ang tubig bilang lunan ng kabuhayan at kabahayan ang siyang naging dahilan ng kamatayan ng babaeng anak.

Maaari namang itanong kung ano ba ang ugat ng pagkamatay ng babaeng anak? Sa literal na pagbasa, naging biktima ang babae ng pagkalunod dahil sa baha. Kalamidad na likha ng kalikasan ang pagkabaha ngunit maaaring itanong kung bakit nga ba nasa ilog ang babae. Lumilikha ng diyalektika ang pangyayaring ito: una, hindi na sumusunod ang sugilanon sa tradisyonal na pagtingin na ang babae ay dapat nasa bahay lamang sapagkat maging ang babae ay maaari nang lumabas dito at magtrabaho, tulad ng pamimingwit at panghuhuli ng isda, susô, uwang, at alimasag na maaari nilang ulamin at kainin; at pangalawa, ang pagtatago ng mga magulang ng babae dahil sa sakit na ketong ay may bitbit na maraming kahulugan, ang paninirahan sa masukal na kagubatan ay maaaring dahilan ng pagtataboy sa kanila ng taumbayan, ang hindi pagtanggap sa kanila ng sinasabing kaayusan ng lipunan, at ang kakapusan sa pera bunsod ng matinding kahirapan na nagdudulot upang hindi maipagamot ang sakit na ketong.

Kung sisipatin sa makababaeng lente ng pagsipat, gaya ng naunang akda na “Nganong Nahanaw si Maria Cacao?”, tila sumusunod sa paglikha ng “makalalaking narratology” (masculinist narratology) ang akdang “Ang Babaye sa Suba.” Kapuwa nagpapakahulugan ang mga akda na ang babae, hindi na katulad sa mga naunang naratibo at kuwento sa prekolonyal na yugto sa bansa, ay biktima o kaya’y larawan ng bayan (kaya’t siya ang Inang Bayan) na kung hindi ginagahasa ay namamatay sa bandang huli. Dagdag na pagsipat dito ang pagdalaw at pagpapakita ng babaeng anak sa binatang nagkukuwento, ang babaeng anak ay nakulong na lamang sa pagiging kaluluwa na dumadalaw sa mga tao na bumibista sa ilog at sapa, o kaya’y isang kuwento na lamang sa loob ng kuwento. Tuluyan nang nawalan ng pag-iral ang babae sa sugilanon na tila likha na lamang siya ng imahinasyon na pagpapasa-pasahan sa iba-ibang bibig, sa iba-ibang henerasyon, sa iba-ibang panahon.

TUNGO SA MULING PAGBALIKWAS NG BABAE-SA-TUBIG

Isang tampok na bersiyon ng kuwentong-bayan tungkol kay Maria Cacao na tinipon ni Amando Osorio noong 1940 ang tila kakikitahan ng subersibong tinig na kakaiba sa mga nakalap na kuwento tungkol sa engkantadang mula Argao. Sa kuwentong binabanggit, sinasabing nagmamay-ari ng isang gintong barko si Maria Cacao sa panahon ng kolonyalismong Amerikano. Sa katunayan, ginamit ang gintong barko ni Maria Cacao bilang *bapor de guerra* laban sa mga Amerikano. Itinuturing na isang militanteng lider si Maria Cacao at kanyang tirahan sa matandang kuweba malapit sa Lawa ng Dingayop sa Dalaguete ay nagsisilbing himpilan ng mga rebelde (Seki 2001, 563). Kung susumahin, subersibo ang imahen ni Maria Cacao sa naratibong kinalap ni Amando Osorio, hindi tulad ng ibang imahen ng “babae-sa-tubig” sa panahon ng kolonyalismo na naging tagamasid na lamang sa tubig, o kaya’y nawalang parang bula sa kamalayan ng tao matapos hindi na muling makadaong sa ilog ang barkong ginagamit sa pangangalakal, o kaya’y ginahasa at pinagsamantalahan sa ilog. Kung tutuusin, simbolikal ang kuwentong kinalap ni Osorio sa antas na tila sinasagot nito ang katanungan hinggil sa ugnayan ng panitikan at karanasan ng bansa. Tila sumusunod ang danas ni Maria Cacao sa kuwentong binabanggit sa mismong danas ng paglaban at pagtutol na naging ambag ng Cebu sa panahon ng kolonyalismong Amerikano.

Kung pagbabatayan ang kuwento ni Maria Cacao na kinalap ni Osorio, tila sumisilip dito ang pagiging subersibo ni Maria Cacao bilang engkantadang lider na nangunguna sa paglaban sa mga Amerikano. Tila nagpapatunay ang bersiyon na ito sa pangyayaring hindi tuluyang nagbago ang anyo ng “babae-sa-tubig.” Kung hinaharaya ang imahen nito bilang malaya sa panahon ng prekolonyal na daigdig sa bansa habang tagatunghay, pasibo, naglahong parang bula, pinagsamantalahan, o kaya’y namatay naman sa kolonyal at kontemporaneong daigdig, masasabing pinupunan ng subersibong kuwento ni Maria Cacao ang bugtong na tuluyan lamang na nabago ang imahen ng “babae-sa-tubig” nang wala man lamang pagtutol o paglaban na ginawa.

Tulad ng binabanggit na bisa ng “tubig” sa pamayanang Filipino, ang tubig ay anyo ng buhay at paghahanapbuhay. Marahil, patuloy pa ring kinakatha at nililikha ang kontemporaneong pagpapakahulugan sa “babae-sa-tubig” na ginagabayan ng mga ideya at konsepto ng pagiging malaya at mapagpalaya. Ngunit ang mga naunang pagpapakahulugang ito ang siyang inaasahang magpupuno sa bitak-bitak na puwang at siwang ng ipinagyayabong at yumayabong na diskurso ng panahon, espasyo, alaala, at bayang ipinaglalaman.

MGA TALA

- ¹ Ang ilang bahagi sa pag-aaral na ito ay mula sa pinal na papel sa isang gradwadong kursong “Panitikang Pambansa” ni Dr. Bienvenido Lumbera noong ikalawang semestre ng Akademikong Taon 2013–2014. Lubos ang aking pasasalamat sa mga komento at suhestiyon ni Dr. Lumbera para sa lalong ikabubuti ng papel na ito. Taos sa puso rin ang aking pasasalamat kay Dr. Rosario Cruz-Lucero na siyang unang nag-aral sa tagpo ng mga “dalaga-sa-batis” (Tingnan ang “Ang Talinghaga ni Mariang Makiling: Isang Panimulang Makapilipinong Teoryang Feminista” nasa *The Nation Beyond Manila*, 2007). Nakatulong nang malaki ang mga ibinahagi ni Dr. Lucero na tala, materyal, at dunong mula class room hanggang pribadong pag-uusap, saksi ang ilang tasa ng kape at baguette.
- ² Ang 21 entolingguwistikong grupo na pinagmulan ng 27 naratibo ay ang sumusunod: Ilianen Manobo, Sarangani Manobom Dibabawon Manobo, Ata Manobo, Agusan Manobo, Binukid, Mamanwa, Gitnang Subanen, Kanluraning Subanen, Tausug, Maguindanaon, Romblomanon, Casiguran Agta, Hilagang Kankanay, Amganad Ifugao, Batad Ifugao, Bontoc Igorot, Ibaloi, Binongan Itneg “Tinggian,” Isnag ng Kalinga Apayao, at Keley-I Kallahan.
- ³ Sa ika-435 at 436 na mga talata sa epikong *Ullalim Banna*, mapapansin ang tila pagkakaiba ng orihinal na “teksto” at ang naging pagsasalin dito na pinangunahan ni Ernesto Constantino. Tingnan, halimbawa, ang pagbanggit sa pangalan ni Laggunawa sa salin sa Ingles habang sa katutubong wika ng mga Kalinga ay wala ito.
- ⁴ Muli, lubos ang aking pasasalamat kay Dr. Rosario Cruz-Lucero sa dunong na ibinahagi niya ukol at nauukol sa imahen ng tubig sa “Alamat ni Mariang Makiling.” Ibinahagi ito ni Dr. Lucero sa 7th J. Elizalde Navarro Criticism Workshop on Cultural Heritage and Critical Studies na ginanap sa Baguio noong Hulyo 2015.
- ⁵ Ang pag-aaral na *Kwentong Baha, Maria Cacao at Tambyong: Etikal at Mistikal na Pag-aaral* ay isang undergraduate na tesis sa MSU Iligan noong 2014. Malaki ang pasasalamat ko kay Prop. Chem Pantorilla ng MSU Iligan sa pagbibigay sa akin ng kopya ng manuskritong ito.
- ⁶ Malaki ang pasasalamat ko kay Jeffrey Javier sa pagsasalin ng tulang “Nganong Nahanaw si Maria Cacao” mula Sugbuanong Binisaya patungong Ingles.
- ⁷ Malaki ang pasasalamat ko kina CD Borden at Richel Dorotan sa pagbibigay suhestiyon na gamitin ang maikling kuwentong “Ang Babaye sa Suba” ni Emeterio S. Sumagang. Lubos din ang pasasalamat ko kay Rizia Perez, naging katuwang ko sa pagsasalin ng kuwentong ito mula Sugbuanong Binisaya patungong Filipino.
- ⁸ May pagkakatulad ang *uwang* sa sugpo at hipon, karaniwan itong nahuhuli sa tubig-tabang.

SANGGUNIAN

- Aarne, Anti A. and Stith Thompson. *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1961. Print.
- Abubakar, Carmen A. "Cognition and Behavior Perspectives Among the Tao Higad: An Urban Based Sample Study of the Tausug Political Culture." Diss. University of the Philippines, 1990. Print.
- Alburo, Erlinda K. "A Study of Two Cebuano Legends: The Lost Lender and Maria Cacao." Mula sa *Philippine Quarterly of Culture and Society* 8 (1980): 44-59. Print.
- Arayam, Manuel, ed. *A Voice from Mt. Apo: Oral and Written Essays on the Culture and Worldview of the Manobo*. Manila: Linguistic Society of the Philippines, 2005. Print.
- Brichoux, Felicia, trans. *A Voice From Many Rivers: Central Subanen Oral and Written Literature*. Manila: Linguistic Society of the Philippines, 2002. Print.
- Castro, Jovita V., et al., eds. *Antolohiya ng mga Panitikang ASEAN: Mga Epiko ng Pilipinas (Anthology of ASEAN Literatures: Epics in the Philippines)*. Manila: Nalandangan, Inc., 1985. Print.
- Constantino, Ernesto, trans. *Ullalim Banna: A Kalinga Epic*. Kyoto: Nakanishi Printing Co. Ltd., 2002. Print.
- Constantino, Renato. *The Philippines: A Past Revisited*. Quezon City: Tala Publishing, 1975. Print.
- Cruz, Isagani R. at Soledad S. Reyes, eds. *Ang Ating Panitikan (Our Literature)*. Manila: Goodwill Trading Co., Inc., 1984. Print.
- de los Reyes, Angelo at Aloma de los Reyes, eds. *Ethnologies of Major Tribes: Igorot, A People Who Daily Touch the Earth and the Sky*. Baguio City: Cordillera Studies Group, 1987. Print.
- Dozier, Edward P. *The Changing Life of a Philippine Hill People*. USA: U of Arizona P, 1966. Print.
- Lucero, Rosario Cruz. *The Nation Beyond Manila: Ang Bayan sa Labas ng Maynila*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2007. Print.
- "Ministry of Education, Culture and Sports." From Folk Culture of the Central Visayas. Quezon City: Instructional Materials Corporation, 1986. Print.
- Mojares, Resil B. "Cebuano." From *CCP Encyclopedia of Philippine Arts*, 1st edition. Manila City: Cultural Center of the Philippines, 1992. Print.
- . *Isabelo's Archive*. Mandaluyong City: Anvil Publishing, 2013. Print.

- Obenieta, Michael U. "Nganong Nahanaw si Maria Cacao" (Why Did Maria Cacao Disappear?), 2000. <http://bisdakobenieta.blogspot.com/2005/11/nganong-nahanaw-si-maria-cacao.html>. Web. 14 Aug 2016.
- Polenda, Francisco C. *A Voice From the Hills: Essays on the Culture and Worldview of the Western Bukidnon Manobo People*. Manila: Linguistic Society of the Philippines, 1989. Print.
- Ponce, Ruby P., et al. "Kwentong Baha, Maria Cacao at Tambyong: Etikal at Mistikal na Pag-aaral" (Flood, Maria Cacao, and Tambyong Narratives: An Ethical and Mystical Study). Undergraduate thesis, Mindanao State University – Iligan Institute of Technology, 2014. Print.
- Rixhon, Gerard. *Voices from Sulu: A Collection of Tausug Oral Traditions*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 2010. Print.
- Rizal, Jose P. *Mga Akdang Pampanitikan sa Tuluyan (Literary Works in Prose)*. Manila: Pambansang Komisyon ng Ika-Isang Dantaon ni Jose Rizal, 1961. Print.
- Seki, Koki. "Rethinking Maria Cacao: Legend-making in the Visayan Context." *Philippine Studies Journal* 49.4 (2001): 560-583. Print.
- Sumagang, Emeterio S. "Ang Babaye sa Suba" (The Woman by the River). *Bisaya* magazine, 23 Marso 2016. Print.
- Tadiar, Neferti. "Poetics of Filipina Export" in *Things Fall Away*. Quezon City: U of the Philippines P, 2009. Print.
- Tuban, Maria Rita C. "Tausug Oral Traditions." Diss. University of the Philippines Diliman, 1992. Print.
- Unabia, Carmen C. *Tula at Kwento ng Katutubong Bukidnon (Oral Poetry and Narratives of the Bukidnon Manobo)*. Quezon City: Ateneo de Manila UP, 1996. Print.
- Wrigglesworth, Hazel J., ed. *The Maiden of Many Nations: The Skymaiden Who Married a Man From Earth*. Manila: Linguistic Society of the Philippines, 1991. Print.

Jay Jomar F. Quintos < jfqintos@gmail.com > is a faculty member at the University of the Philippines Mindanao. He has published his critical and creative works in *Humanities Diliman*, *Likhaan Journal*, *Plaridel*, *Daluyan*, and *SunStar Davao*. He is also an independent filmmaker.